

Тема 7

ПРАВО НА ВІЛЬНЕ ПЕРЕСУВАННЯ

ОБҐРУНТУВАННЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ

Суспільне життя відбувається у часі та просторі. Без простору та пересування у ньому неможлива людська діяльність. Розуміння свободи торкається різних аспектів людського буття: частина проявів свободи для людини настільки самоочевидна, що лише її обмеження призводить до розуміння важливості даного аспекту для індивідуума. Одним з таких самоочевидних прав і свобод, тобто таких, що вважаються і сприймаються як раз і назавжди даних та іманентно притаманних людині, є право на вільне пересування.

Можливості у світі розподілені вкрай нерівномірно. Ця нерівномірність – головний поштовх до пересування людей. Люди шукають краще місце для застосування власних можливостей та для життя з більшим рівнем безпеки й добробуту. Тому вільне пересування є виразом людської свободи і має величезний потенціал для людського розвитку. Однак пересування (міграції) іноді не є втіленням індивідуального вибору – люди часто переселяються через силу примусу, який може бути дуже жорстким. Право на вільне пересування, на перший погляд, може здаватися, менш значущим, аніж інші особисті (громадянські) чи політичні права. Втім, насправді, воно одне з найбільш важливих прав, яке в багатьох країнах світу, у разі порушення, веде до численних проблем і страждань¹.

Згідно з Загальною декларацією прав людини всі люди мають право на визнання гідності і певних невід'ємних прав, які є «основою свободи, справедливості та загального миру»². Стаття 13 Загальної декларації прав людини проголошує: «Кожна людина має право вільно пересуватися і обирати собі місце проживання у межах кожної держави. Кожна людина має право покинути будь-яку країну, включаючи й власну, і повертатися у свою країну».

Право на вільне пересування в межах національних або міжнародних кордонів може мати значний вплив на інші основні права людини, викладені у Загальній декларації прав людини та інших договорах. Без цієї свободи індивідуум може бути підданий політичним репресіям чи навіть позбавлений життя, йому можуть перешкоджати в сповіданні обраної релігії, у володінні правом на шлюб і сімейне життя, або в отриманні роботи чи освіти, що могло б зрештою поліпшити якість життя.

Міжнародні та регіональні інструменти захищають низку основних прав, що стосуються свободи пересування як окремих осіб, так і великих груп людей:

Кожна особа має право вільно пересуватися та обирати собі місце проживання у межах кожної держави.

– *Право на виїзд і повернення: кожна людина має право залишати країну свого походження або громадянства, якщо таке її бажання; крім того, кожна людина має право повернутися назад.*

– *Право просити притулку: кожна людина має право просити притулку в іншій країні, якщо її права порушуються в країні її походження або громадянства.*

– *Право на не вигнання: всі люди мають право на надання їм імунітету проти вигнання з країни свого походження або громадянства, а також з країн, куди вони іммігрували.*

Метою роботи з матеріалами теми є сприяти розумінню суті права на вільне пересування як умови для реалізації інших фундаментальних прав і свобод та ознайомити з особливостями порушення цього права в контекстах тоталітарних режимів, що існували на території України в різні історичні періоди.

¹ Див. справи Європейського суду з прав людини на сайті: http://www.echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=caselaw&c=#n1347456340010_pointer, зокрема ті, що стосуються України. – Офіційний веб-сайт Міністерства юстиції України: <http://www.minjust.gov.ua/>. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/20937> Ост. перегляд 27.06.13.

² Загальна Декларація прав людини. – Офіційний веб-портал Верховної Ради України. База даних «Законодавство України»: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws>. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_015

Заняття спирається на масив історичного матеріалу, включаючи фрагменти відеоінтерв'ю та текстові документи. Саме спогади очевидців, а також офіційні документи та інші матеріали повертають до історії України часів сталінського тоталітаризму і німецької окупації під час Другої світової війни – Голодомору, Голокосту і ГУЛАГу, депортації кримських татар та переслідування дисидентів і правозахисників. Тема заняття досить широка, тож охопити всі її аспекти в межах одного заняття неможливо. У цьому занятті не передбачено окремого етапу роботи із запитаннями, пов'язаними з проблемами біженців, шукачів притулку і справами ЄСПЛ, однак, у матеріалах для викладача є інформація для міні-лекції. Її використання може мотивувати учасників заняття для самостійної роботи з темою «Право на вільне пересування» на основі сучасної правозахисної практики.

ХІД ВИВЧЕННЯ МАТЕРІАЛУ

Мета і завдання	<ul style="list-style-type: none"> ■ надати розуміння таких понять, як свобода пересування, вільний вибір місця проживання, вигнання, депортація, громадянство; ■ надати знання про історичні приклади порушення права на вільне пересування у сталінському СРСР та на території України під час німецької окупації в роки Другої світової війни; ■ розвивати навички усвідомленого та коректного використання понять зі сфери права на вільне пересування; ■ розвивати здатність до емпатії та вироблення власного усвідомленого ставлення до важливості права на вільне пересування; ■ розвивати здатність виявляти факти порушення свободи пересування та давати їм оцінку.
Ключові слова та поняття	Свобода пересування, вільний вибір місця проживання, гетто, депортація, вигнання, еміграція, громадянство.
Методичні прийоми та техніки	Аналіз відеосвідчень, історичних і правових документів, мемуарів; загальне обговорення; робота в малих групах, міні-лекція, дискусія.
Зв'язок з іншими темами посібника	Заборона дискримінації; Право на справедливий суд; Приватність та її межі; Праця, вільна від примусу.
Час	90-120 хв. навчального часу.

ОСВІТНІ СТРАТЕГІЇ ВИВЧЕННЯ МАТЕРІАЛУ

Випереджаюче завдання

Роздайте напередодні заняття його учасникам Додаток 1 «Уявні ситуації». Попросіть проаналізувати описані ситуації з точки зору дотримання / порушення прав людини.

ХІД ЗАНЯТТЯ

Крок 1 [10-12 хв.]

Методи: гра-симуляція, загальне обговорення

1. Розпочніть заняття з випереджаючого завдання. Роздайте учасникам у групи Додаток 2 та попросіть з'ясувати, які з прав, на їхню думку, були порушені в кожній із ситуацій. Після того, як ситуації будуть проаналізовані, обговоріть їх і запитайте, що їх поєднує.

Повідомте тему заняття, його мету і завдання.

2. Запропонуйте на початку заняття гру. Для неї потрібно задіяти до 10 учасників. Приготуйте заздалегідь аркуші паперу (А-4), на яких великими літерами написано:

ДЕРЖАВА
 СТОЛИЦЯ
 ВІЗА
 ПРОПИСКА (РЕЄСТРАЦІЯ)
 ПАСПОРТ
 МІСЦЕ ПРОЖИВАННЯ
 СІМ'Я, РОБОТА, НАВЧАННЯ, ПОДОРОЖІ
 (кожного слова відповідно до кількості учасників)

На підлозі намалюйте крейдою достатньо велике коло так, щоб у ньому можна було розмістити до 10 учасників. Скажіть, що це уявна країна. Лінія кола на підлозі – це її кордон. Намалюйте всередині великого кола кілька невеликих кіл, щоб там можна було встати одній-двом людині. Поставте в одне з таких внутрішніх кіл учасника чи учасницю з написом – СТОЛИЦЯ, в інші (2-3) – МІСЦЕ ПРОЖИВАННЯ. Частині інших учасників (їх має бути лише невелика кількість) дайте невеликі аркуші, на яких написано ВІЗА, ПАСПОРТ, ПРОПИСКА (РЕЄСТРАЦІЯ). Одному учаснику дайте аркуш з написом ДЕРЖАВА та інструкцію для ролі.

Поясніть, що учасники можуть пересуватися всередині «Країни» та за її межі, обираючи аркуші з написами РОБОТА, НАВЧАННЯ, ПОДОРОЖІ, СІМ'Я.

Попередьте, що не має бути штовханини, а ведучим буде учасник з роллю «ДЕРЖАВА».

Інструкція для ролі «ДЕРЖАВА»:

Ви можете дозволяти пересуватися лише тим, у кого є аркуш зі словом ПАСПОРТ, заходити на територію СТОЛИЦІ чи інших МІСЦЬ ПРОЖИВАННЯ лише тим, у кого є аркуш зі словами ПРОПИСКА (РЕЄСТРАЦІЯ), а за коло – за кордон, лише тим, що мають аркуш з написом ВІЗА. Інших учасників, у кого нема таких аркушів, ви повинні зупиняти і не давати рухатися.

 Після 4-5 хвилин симуляції проведіть обговорення:

- Чому присвячена гра?
- Чому пересування частини учасників обмежувалося?
- Що почували учасники, коли їх пересування обмежувалося? Як учасники ставляться до дій «Держави»?

Крок 2 [25-30 хв.]**Метод – міні-лекція.**

3. Проведіть міні-лекцію з використанням матеріалів для викладачів про обмеження права на вільне пересування, що стало особливо актуальним у ХХ столітті, зокрема після Першої світової війни, коли загострилася не лише проблема біженців чи безпритульності, а й напруга у міжнародних відносинах, особливо після приходу більшовиків до влади та утворення СРСР. Зверніть увагу на порушення права на вільне пересування в СРСР, такі, як: обмеження міграції громадян через паспортну систему, «прописку» (дозвіл на проживання) і використання поряд із закордонними внутрішніми радянських паспортів, встановлення охоронних кордонів навколо голодуючих сіл під час Голодомору; практика масових переселень за класовою і національною ознакою (т. зв. етнічні чистки) тощо. Наголосіть на понятті ГУЛАГ у СРСР та тотальному порушенні прав людини в системі радянських таборів.

Розповідаючи про нацистську Німеччину, зверніть увагу на всесвітньо відомі приклади порушення права на вільне пересування, пов'язані з Нюрнберзькими расовими законами³. Наголосіть, що заходи, які практикувалися нацистськими ідеологами на території самого Райху стосовно стигматизованих груп, стали запроваджуватися впродовж Другої світової війни на східних окупованих територіях зі значно більшим розмахом. У першу чергу це стосувалося євреїв: 21 вересня 1939 року начальник головного управління імперської безпеки Р. Гайдріх⁴ видав постанову⁵ щодо концентрації євреїв захоплених областей Польщі в окремих кварталах міст, використовуючи термін «гетто». Мета нацистів полягала у концентрації та ізоляції єврейського населення, обмеженні свободи пересування для зручнішого маніпулювання євреями та створення своєї «стартової платформи» для подальших заходів з «єврейського питання». Внаслідок скученості, відсутності продуктів харчування та медикаментів, можливості для опалення взимку й інтенсивної експлуатації нацистською адміністрацією – гетто означали повільну смерть для більшості ув'язнених. З просування німецької адміністрації процес геттоізації поширився усією окупованою територією, включаючи Україну.

Крок 3 [25-40 хв.]**Методи: аналіз відеосвідчень та історичних джерел, порівняльна характеристика, робота в групах, загальне обговорення, робота з поняттями.**

4. Об'єднайте учасників заняття у кілька малих груп. Роздайте у групи документи з Додатка 3 – по одному в кожному групі.

Визначте завдання для кожної групи:

- *Ознайомитись зі змістом відповідних розпоряджень урядів щодо обмежень у праві вільного пересування окремих категорій населення;*
- *Переглянути фрагмент відеоінтерв'ю (кожна група перегляне один фрагмент із трьох запропонованих):*
 - **Микола Верхоглядов;**
 - **Василь Вальдман і Борис Арсен;**
 - **Марія Мосійчук.**

³ Нюрнберзькі расові закони – два расистських (в першу чергу антиєврейських) законодавчих акти: «Закон про громадянство Райху» і «Закон про охорону німецької крові та німецької честі», проголошені з ініціативи Адольфа Гітлера 15 вересня 1935 на з'їзді Націонал-соціалістичної партії в Нюрнберзі і одногосно прийняті сесією райхстагу, спеціально скликаній в Нюрнберзі з нагоди з'їзду партії. Євреї позбавлялися громадянства, а отже, й усіх сумісних прав: особистих (громадянських), політичних, права власності, зокрема їм заборонялося володіти нерухомим майном, відвідувати громадські місця й укладати шлюби з представниками «арійських» рас.

⁴ Р. Гайдріх – начальник Головного управління імперської безпеки нацистської Німеччини у 1939–1942 рр., генерал поліції, один з ініціаторів «остаточного розв'язання єврейського питання».

⁵ Див. текст постанови у Додатку 2.

- Встановити час та місце, про які йдеться у спогадах;
- Занотовувати ключові слова чи словосполучення, які у спогадах пов'язані з правом на вільне пересування або його порушенням.

Запропонуйте переглянути фрагменти відеосвідчень [6:21] з наданням базової інформації про свідків⁶.

1) Микола Верхоглядов розповідає про період своєї служби у Робітничо-Селянському Червоному Флоті в період Голодомору. Він згадує, що військовим давали завдання⁷ не пропускати селян — втікачів з голодуючих районів України до Криму. Внаслідок встановлення охоронних кордонів навколо голодуючих сіл, завданням яких було не випускати селян за межі населених пунктів, мільйони людей були навмисно заморені голодом. Більшість селян у СРСР не мали паспорту до 1974 року⁸.

2) Василь Вальдман і Борис Арсен розповідають про створення ґетто в східній Польщі (тепер західній Україні) — в Острозі на Волині і Рогатині в Івано-Франківській області — під час німецької окупації на початку 1940-х років.

3) Марія Мосійчук розповідає про виселення її сім'ї за звинуваченням в «куркульстві» з Мізоча Рівненської області до Сибіру в 1950 р.

 Після перегляду у широкому колі запропонуйте групам шляхом переміщення одного-двох учасників з кожної групи до наступної обговорити зміст свідчень за запитаннями:

- Проти кого були спрямовані заходи, про які йдеться в документах Додатка 3?
- Як дії влади впливали на життя зазначених категорій населення?
- З яких причин людям не дозволялось вільно пересуватись? Як це впливало на їхні долі?
- Які механізми та інструменти використовували тоталітарні режими для впровадження дискримінаційної політики?
- Як Радянська держава використовувала паспортну систему та інститут громадянства для обмеження права на вільне пересування окремих категорій людей під час голоду на Україні в 1930-ті роки?
- Якій меті слугувало запровадження нацистською окупаційною владою знаку жовтої зірки на території України, як описано у спогадах Вальдмана і Арсена?
- Якими наслідками для долі конкретних людей та суспільства в цілому обернулося порушення права на вільне пересування?
- Як учасники заняття оцінюють такі кроки влади?

Аби продемонструвати масштаб наслідків таких дій, запропонуйте інформацію (за наявності додаткового навчального часу):

1) Дані про кампанію виселення куркулів і їхніх родин у районах СРСР⁹.

⁶ Скористайтеся інформацією з розділу «Біографії» на с. 285.

⁷ Див. Додаток 3 – Офіційний документ: «Директива ЦК ВКП(б) і РНК СРСР про запобігання масового виїзду селян, які голодують».

⁸ В. Полов. Паспортная система советского крепостничества. – Електронний ресурс «Журнальний зал»: <http://magazines.russ.ru/>. – Режим доступу: http://magazines.russ.ru/novyi_mi/1996/6/popov.html

⁹ Див.: Навчальний посібник для учнів 10 класів «Історія епохи очима людини. Україна та Європа у 1900–1939». – К.: Генеза, 2004. – С. 160. – Режим доступу до електронної версії: <http://www.euroclio.eu/new/index.php/resources-publications-a-websites/educational-material-mainmenu-391>

2) Втрати українського населення у 1932–1933 рр.¹⁰.

3) Інформація про Острозьке та Рогатинське ґетто, куди, за загальними підрахунками, було переселено 6400 та 10000 євреїв, включаючи як дорослих, так і дітей. Обидва ґетто були ліквідовані у 1943 р. після вбивства чи відправки до концтабору Белжець усіх мешканців¹¹.

5. Запропонуйте наступний фрагмент відеосвідчень [04:00] та дайте в групі документ – Додаток 4 (Офіційний документ від 1956 р.). Під час роботи зауважте, що у наш час деякі країни (наприклад, Велика Британія) законодавчо регулюють можливість ромського населення зберігати кочовий спосіб життя та створюють відповідні умови.

Іван Лебедеєв та Леонід Шульга – роми, які, будучи дітьми, разом з батьками вели кочовий спосіб життя у Пд. Україні у післявоєнний час. У інтерв'ю вони діляться спогадами про період «боротьби з бродяжництвом циган», що розпочався у жовтні 1956 року після появи Указу Президії Верховної Ради СРСР «Про залучення до праці циган, які займаються бродяжництвом».

 Обговоріть ситуацію, про яку розповідають Іван Лебедеєв та Леонід Шульга, та зміст Указу Президії Верховної Ради СРСР за такими запитаннями:

- Що збігається у розповіді свідків та в офіційному документі? Що не збігається?
- Як ставляться свідки до дій держави?
- Чим державна влада мотивує свої дії?
- Чому дії влади у цьому випадку можуть вважатися «примусовою асиміляцією»¹²? Які загрози несе примусова асиміляція?

6. Роздайте в групі текст документів з Додатка 5. Попросіть уважно ознайомитися із трактуванням права на вільне пересування у міжнародному праві. Попросіть учасників заняття ще раз пригадати зміст відеоінтерв'ю та вказати конкретні норми права, порушення яких мало місце у кожному випадку. Наголосіть на даті прийняття відповідних документів.

 Проведіть обговорення:

- Чи існували міжнародні закони щодо свободи пересування та чи мали вони силу у час, про який розповідають свідки (усі переглянуті протягом заняття відеосвідчення)?
- Що уможливило порушення права на вільне пересування тоталітарними режимами?
- Чому Загальна декларація прав людини та інші документи у цій сфері наголошують на первинності прав людини незалежно від громадянського статусу особи?

За потреби звертайтеся до інформації в Матеріалах для викладача, Текст 2.

Крок 4 [25-30 хв.]

Методи: загальне обговорення, робота з поняттями, аналіз історичних джерел.

7. Попросіть учасників заняття пояснити поняття «депортація», «біженці», «етнічні чистки», «еміграція», «вигнання»¹³. Запитайте, які історичні приклади до кожного поняття вони можуть навести.

8. Об'єднайте учасників заняття у 3 групи та дайте у кожену групу для ознайомлення й обговорення спогади кримських татар про депортацію 1944 року (Додаток 7), а потім окремо

¹⁰ Див.: Мультимедійний ресурс «Голодомор в Україні. Людський вимір трагедії». – К.: «Майстерня книги», 2010. – Вставки – II-III, IV.

¹¹ Ostróg (Poland: Ghetto). USC Shoah Foundation Visual History Archive Online. USC Shoah Foundation, 2013. Web. 14 Aug. 2013. <<http://vhaonline.usc.edu>>, <http://www.jewishgen.org/yizkor/rogatin/roh000.html>

¹² За потреби розтлумачте поняття, використовуючи Словник до теми.

¹³ Якщо учасники заняття мають складнощі з поясненням цих понять, зверніться до Словника даного модуля.

у кожену групу: а) Постанову Державного комітету оборони СРСР 11 травня 1944 року (Додаток 6), б) Фрагмент листа Кримського обкому КПУ Секретарю ЦК КПРС тов. Хрущову М. С. (Додаток 8), в) довідку про генерала П. Григоренка (Додаток 9).

9. Надайте базову інформацію про кримських татар як корінне населення Криму з XIV ст. Повідомте, що у роки Другої світової війни частина кримських татар воювала у Радянській армії, незначна частина пішла на колаборацію з німецькою окупаційною владою¹⁴. Кримських татар, що воювали в частинах Червоної армії, після демобілізації також було піддано депортації. Усього за 1945–1946 роки в місця депортації було заслано 8995 кримських татар – ветеранів війни, зокрема 524 офіцери і 1392 сержанти.

 По завершенню роботи в групах перейдіть до загального обговорення:

- *Що вас вражає у спогадах очевидців?*
- *Якими були обставини вигнання з рідної землі, умови переселення та проживання на новому місці?*
- *Які права були поставлені під загрозу та порушені внаслідок заборони свободи пересування?*
- *Як можна кваліфікувати дії влади щодо кримськотатарського та інших народів?*
- *Як пов'язана правозахисна діяльність Петра Григоренка з депортаціями 1944 року?*
- *Як на долі самого Петра Григоренка відбилосся порушення права на вільне пересування?*¹⁵

Повідомте, що сучасне міжнародне право, відповідно до Римського статуту міжнародного кримінального суду, поряд із такими злочинами як масове вбивство, винищення мирного населення та поневолення, вважає депортацію злочином проти людяності.

Повідомте, що 14 листопада 1989 р. Верховна Рада СРСР ухвалила Декларацію про визнання незаконними і злочинними репресивні акти проти народів, підданих насильницькому переселенню, та про забезпечення їхніх прав на державному рівні. У 1991 р. в Україні був прийнятий Закон про реабілітацію репресованих народів¹⁶.

Крок 5 [8-10 хв.]

Методи: міні-лекція, загальне обговорення.

Незважаючи на визнання права на вільне пересування у міжнародному праві, на сьогодні країни Європи та світу зустрічаються з обмеженнями цього права.

Наведіть інформацію про справи ЄСПЛ (Матеріали для викладача, текст 2) щодо таких випадків.

Запропонуйте учасникам заняття обмінятися думками з приводу пов'язаності права на вільне пересування з іншими фундаментальними правами людини.

10. Запропонуйте підбити підсумки вивчення теми методом незавершеного речення:

- *«Для мене право на вільне пересування важливе, тому що...»*
- *«Право на вільне пересування пов'язане з іншими фундаментальними правами і свободами людини, тому що...»*
- *«Законодавчі гарантії права на вільне пересування важливі як на національному, так і на міжнародному рівні, тому що...»*
- *«Аби запобігти порушенням права на вільне пересування в наш час та у майбутньому, слід зробити таке...»*

¹⁴ Зазначте, за необхідності, що колаборація – це неминуче явище будь-якої війни та проживання на окупованій території, і що всі європейські народи під час Другої світової війни зазнали цього явища.

¹⁵ За наявності часу чи як домашнє завдання можна запропонувати розповідь про видатних вигнанців СРСР: поета Йосифа Бродського, музикантів Мстислава Ростроповича та Галину Вишневську, письменників Олександра Солженіцина, Василя Аксьонова тощо, та про покарання заборонаю виїзду за кордон діячам культури, науки та звичайним громадянам.

¹⁶ Пряме посилання на закон «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні»: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/962-12>

СЛОВНИК

Асиміляція – процес, у результаті якого члени однієї етнічної групи втрачають свою культуру і засвоюють культуру іншої етнічної групи, з якою вони безпосередньо контактують. Розрізняють природну асиміляцію, що виникає при контакті етнічно різнорідних груп населення, у змішаних шлюбах і т. п., і насильницьку асиміляцію, характерну для країн, де національності нерівноправні.

Біженці – особи, які в силу цілком обґрунтованих побоювань можуть стати жертвами переслідувань за ознакою раси, віросповідання, громадянства, належності до певної соціальної групи, сексуальної орієнтації або політичних поглядів, перебувають за межами країни своєї громадянської належності та не можуть або не бажають користуватися захистом цієї країни внаслідок таких побоювань. Після Другої світової війни створена Міжнародна організація у справах біженців, перетворена в 1951 році на УВКБ ООН.

Вигнання – покарання, що полягає у примусі залишити власну країну з позбавленням її громадянства та, відповідно, забезпечуваних ним прав. Один з найдавніших видів покарань відомий ще з часів античності. У Радянському Союзі використовувався як інструмент боротьби з політичними противниками режиму. На даний час не застосовується в демократичних країнах.

Вільний вибір місця проживання чи перебування¹⁷ – свобода пересування – право громадянина України, а також іноземця та особи без громадянства, які на законних підставах перебувають в Україні, вільно та безперешкодно за своїм бажанням переміщатися по території України у будь-якому напрямку, у будь-який спосіб, у будь-який час, за винятком обмежень, які встановлюються законом; вільний вибір місця проживання чи перебування – право громадянина України, а також іноземця та особи без громадянства, які на законних підставах перебувають на території України, на вибір адміністративно-територіальної одиниці, на території якої вони хочуть проживати чи перебувати.

Громадянство – правовий зв'язок між фізичною особою і державою, що виявляється у їхніх взаємних правах та обов'язках і регулюється Законом¹⁸. Поняття також має політико-юридичний та соціальний зміст. У політико-юридичному сенсі подібне до підданства як приналежності особи до певної країни, держави. На відміну від цього, громадянство як соціальний феномен означає наявність в індивіда як члена даного громадянського суспільства певного набору прав, що гарантує йому рівний правовий статус з державно-політичними суб'єктами.

ГУЛАГ (Главное управление лагерей) – Головне управління виправно-трудових таборів та місць ув'язнення в СРСР, утворене у 1930 році як орган управління власними таборами НКВС. У таборах були встановлені важкі умови, не дотримувалися права людини, застосовувалися суворі покарання за найменші порушення режиму. Ув'язнені безкоштовно працювали на будівництві каналів, доріг, промислових та інших об'єктів на Крайній Півночі, Далекому Сході та в інших регіонах. Надзвичайно високою була смертність від голоду, хвороб і непосильної праці. Поняття стало символом безправ'я, сваволі, рабської праці та сталінських репресій у СРСР.

Гетто – частина міста, відведена для примусового поселення людей, дискримінованих за національною, расовою або релігійною ознаками. Під час Другої світової війни гетто були створені нацистами в багатьох містах Східної Європи для концентрації та подальшого знищення єврейського населення.

¹⁷ Визначення дано відповідно до Закону України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні». Пряме посилання на закон: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1382-15/ed20111231>

¹⁸ Пряме посилання на закон: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2235-14>

МАТЕРІАЛИ ДЛЯ УЧАСНИКІВ ЗАНЯТТЯ

Додаток 1. Аналіз уявних ситуацій

Ситуація 1

Віталій з дитинства цікавиться комп'ютерними технологіями та нанотехнологіями. На жаль, у власній країні освіти за цим напрямком не пропонує жоден навчальний заклад. Хлопець мріє про навчання в одному з європейських університетів, де є кафедра, яка працює над проблемами, що його цікавлять. Успішно закінчивши школу та отримавши запрошення на навчання в одному з університетів Німеччини, Віталій оформив закордонний паспорт та візу на тривале перебування для навчання. Проте під час перетину кордон йому було повідомлено, що відповідно до існуючого законодавства його країни, особи, які не досягли 30-річного віку, не мають права залишати країну на тривалий термін. Це зумовлено бажанням запобігти «перетіканню мізків» за кордон. Спроби пояснити мету та наміри навчання, бажання повернутися на батьківщину після його завершення не мали успіху. Віталій вимушений був відмовитися від мрії.

Ситуація 2

В умовах несвободи та політичних переслідувань, що панували в країні, громадянину К., який був членом опозиційної партії, загрожувало ув'язнення. На умовляння дружини він скористався можливістю не повертатися в країну після туристичної поїздки за кордон. Внаслідок чого рішенням держави його було позбавлено громадянства та заборонено повертатися до рідної країни. За 6 років проживання за кордоном К. не міг жодного разу зустрітися з дружиною, батьками та дітьми, яким відмовляли у можливості поїздки за кордон. Після зміни влади у країні, К. звернувся до нової влади з клопотанням про повернення громадянства та дозвіл на повернення. Без будь-яких пояснень йому було відмовлено.

Ситуація 3

В умовах безробіття у малому місті, де проживала Галина, їй як матері-одиначці важко було знайти роботу за фахом. Маючи вищу юридичну освіту, вона вирішила шукати роботу у столиці. За кілька днів за інформацією Інтернет-агентств, що пропонують вакансії, жінка знайшла кілька пропозицій, які їй влаштовували. Зателефонувавши у різні компанії, Галина постійно чула у відповідь на бажання влаштуватися на роботу фразу: «Ми не беремо на роботу іногородніх». Проте одна компанія погодилася її взяти за умови реєстрації у столиці впродовж місяця. Проте за місцем проживання, де вона винаймала квартиру, їй відмовили у реєстрації, і через місяць роботодавець розірвав трудову угоду. Галина втратила роботу і вимушена була повертатися до свого міста.

Ситуація 4

17-річні Сергій та Роман, що проживали та навчалися у Чернігові, вирішили під час канікул на кілька днів поїхати до Харкова до друзів. Та по приїзді з'ясувалося, що ті поїхали на відпочинок до Карпат і повернуться лише наступного дня. Не маючи коштів на готель та не знаючи, у кого можна спинитися на ніч, хлопці вирішили перебути ніч у залі очікування на вокзалі. За годину до них підійшов міліціонер, який попросив показати документи, що посвідчують особу, та пояснити мету перебування в Харкові. Пояснення хлопців міліціонер назвав вигадками, а оскільки місцем реєстрації у паспортах хлопців значився Чернігів, почав вимагати купити квитки на найближчий потяг і залишити місто, інакше погрожував відвести до відділку міліції.

Додаток 2. Мовою документа¹⁹**Міжнародний Білль про права людини**

Загальна декларація прав людини не була документом для обов'язкового дотримання і виконання державами. Такими документами стали міжнародні пакти, конвенції. Загальну декларацію прав людини і два Міжнародних пакти 1966 року називають Міжнародною хартією прав людини.

Міжнародний Білль про права людини складається з трьох документів, вироблених ООН. Це **Загальна декларація прав людини (10 грудня 1948 р.)**, **Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (16 грудня 1966 р.)**, **Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (16 грудня 1966 р.)**.

Із Загальної декларації прав людини:

- Право на життя, свободу й особисту недоторканність;
- Рівність перед законом;
- Свобода пересування і вибору місця проживання;
- Заборона катувань та жорстокого, нелюдського чи такого, що принижує людську гідність, поводження;
- Право на пошук притулку в інших країнах;
- Свобода думки, віросповідання і релігії;
- Право на володіння майном;
- Право на голосування та участь в управлінні;
- Право на освіту;
- Право на працю і створення профспілок;
- Право на відповідний стандарт життєвого рівня;
- Право на охорону здоров'я;
- Право на участь у культурному житті.

Із Міжнародного пакту про громадянські і політичні права:

- Право на життя (ст. 6);
- Заборона застосування катувань і жорстокого, нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження або покарання (ст. 7);
- Заборона утримання в рабстві і підневільному стані (ст. 8);
- Заборона примусової праці (ст. 8, п. 3);
- Право на особисту недоторканність (ст. 9, п. 3);
- Свобода пересування і право на вибір місця проживання (ст. 12);
- Захист іноземців у випадку депортації (ст. 13);
- Право на справедливий публічний розгляд у суді (ст. 14);
- Заборона визнання винним у здійсненні будь-якого кримінального злочину, що відповідно до діючого в момент його здійснення законодавства не був кримінальним злочином (ст. 15);
- Право на визнання правосуб'єктності (ст. 16);
- Право на невтручання в особисте життя (ст. 17);
- Свобода думки, совісті і релігії (ст. 18);
- Право на вільне вираження своєї думки (ст. 19 і 20);

¹⁹ Деякі положення цих документів подано у спрощеному варіанті.

- Свобода мирних зібрань та свобода об'єднань (ст. 21 і 22);
- Право на одруження і право створювати родину (ст. 23);
- Право дитини на такі засоби захисту, яких вона потребує як малолітня (ст. 24);
- Публічні права, зокрема право на доступ до державної служби (ст. 25);
- Заборона дискримінації (ст. 26);
- Особливі права етнічних, релігійних і мовних меншин (ст. 27).

Із Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права:

- Право на працю (ст. 6);
- Право на створення профспілок і вступ до них (ст. 8);
- Право на соціальне забезпечення (ст. 9);
- Охорона родини (ст. 10);
- Право на достатній життєвий рівень (ст. 11);
- Право на охорону здоров'я (ст. 12);
- Право на освіту (ст. 13);
- Право на участь у культурному житті, користування результатами наукового прогресу і на захист інтересів, що впливають із творчої авторської діяльності (ст. 15).

Додаток 3.**Офіційний документ 1.****Директива ЦК ВКП(б) і РНК СРСР
про запобігання масового виїзду селян, які голодують.**22 січня 1933 р.²⁰

Ростов-на-Дону, Харків, Воронеж, Смоленськ, Мінськ, Сталінград, Самара.

До ЦК ВКП і Раднаркому дійшли відомості, що на Кубані та Україні почався масовий виїзд селян «за хлібом» до Центрального Чорноземного округу, на Волгу, в Московську обл., Західну обл., Білорусь. ЦК ВКП і Раднарком СРСР не мають сумніву, що цей виїзд селян, як і виїзд з України минулого року, організований ворогами радянської влади, есерами та агентами Польщі з метою агітації «через селян» проти колгоспів і Радянської влади загалом.

По-перше, ЦК ВКП і Раднарком наказують крайкому, крайвиконкому та ПП ОДПУ Північного Кавказу не допускати масового виїзду селян з Північного Кавказу в інші краї та в'їзд у межі краю з України.

По-друге, ЦК ВКП і Раднарком наказують ЦК КП(б)У, Уккраннаркому, Балицькому²¹ і Реденсу²² не допускати масового виїзду селян з України в інші краї, та в'їзд на Україну з Північного Кавказу.

По-третє, ЦК ВКП і Раднарком наказують ПП ОДПУ Московської обл., ЦЧО, Білорусі, Західної області, Білорусі, Нижньої та Середньої Волги арештовувати тих «селян» України та Півн. Кавказу, що пробираються на північ, і після того, як будуть вилучені контрреволюційні елементи, повертати решту на їхні місця проживання.

*Голова Ради народних комісарів СРСР**В. Молотов**Секретар ЦК ВКП(б)**Й. Сталін*

²⁰ Електронний ресурс «Меморіал»: <http://memorial.kiev.ua/>. – Режим доступу: <http://memorial.kiev.ua/3-genocyd-ukrajinciv/golodomory/218-dyrektyva-ck-vkp-b-y-snk-sssr-o-predotvrashchenyu-massovogo-vezda-golodajushchyh-krestjan.html>. Переклад з рос. автора.

²¹ Балицький В. А. – у 1933–1934 рр. – особливо уповноважений представник ОДПУ в Україні, очолював комісію з введення паспортів, система (не) видачі яких селянам діяла до 1974 р., один з організаторів масового терору та Голодомору в Україні

²² Реденс С. Ф. – у 1931–1933 рр. – уповноважений представник ОДПУ в Україні, голова ДПУ в Україні, один з організаторів розкуркулення.

Документ 2.**Інструкція²³ Р. Гайдріха²⁴ керівникам айнзацгруп²⁵**

«Берлін, 21 вересня 1939 р.»

ТАЄМНО

Голова служби безпеки

Термінове послання

Керівникам усіх айнзацгруп

Тема: Єврейське питання на окупованих територіях

У зв'язку з обговоренням, що відбулося сьогодні в Берліні, я волів би ще раз звернути вашу увагу на те, що генеральні заплановані дії (тобто кінцеву мету – Endziel) треба зберігати в найсуворішій таємниці.

Потрібно знати різницю між:

- 1) кінцевою метою, що потребує багато часу;
- 2) стадіями у виконанні кінцевої мети (які треба виконувати в короткі проміжки часу). До запланованих акцій потрібно ретельно технічно й економічно підготуватися.

Зрозуміло, ми не можемо звідси визначити всі можливі деталі цих акцій: викладені нижче рекомендації мають лише навести командирів айнзацгруп на власні практичні міркування. Перша вимога – це, насамперед, концентрація євреїв із сіл та містечок у великих містах.

Її потрібно виконати негайно.

При цьому треба відрізнити:

- 1) території Данціґа (Danzig), Західної Пруссії (West-Preussen), Позен (Pozen), Східної Сілезії (Ostoberschlesien) від:
- 2) решти окупованих територій.

Потрібно по можливості звільнити від євреїв усю територію, згадану в параграфі першому, чи, у крайньому разі, залишити там кілька міст із сконцентрованим єврейським населенням. На території, згаданій у другому параграфі, треба встановити якомога менше «пунктів концентрації», з тим, щоб полегшити нам здійснення всіх наступних кроків. Водночас важливо потурбуватися, щоб ці «пункти концентрації» були розміщені тільки в залізничних вузлах чи хоча б поблизу залізничних доріг. (...)

(...) Зрозуміло, що створення ґетто – лише певна проміжна стадія. Я залишаю за собою рішення, коли, як, якими засобами ґетто і разом з ним місто Лодзь будуть очищені від євреїв. У всякому разі, кінцевою метою (Endziel) має бути абсолютне винищення цієї чуми.

²³ Катастрофа європейського єврейства: Навч. посіб.: [У 4 кн.]: Пер. з івриту / Відкритий ун-т Ізраїлю, Міжнар. Соломонів ун-т. – К.: НВП «Вирій», 2001–2005. – Ч. 3: Міхман Д. Винищення євреїв: Нацистська індустрія смерті. – С. 27–28.

²⁴ Р. Гайдріх – начальник Головного управління безпеки Райху у 1939–1942 рр., генерал поліції, один з ініціаторів «остаточного розв'язання єврейського питання».

²⁵ Цит. за: Катастрофа європейського єврейства: Навч. посіб.: [У 4 кн.]: Пер. з івриту / Відкритий ун-т Ізраїлю, Міжнар. Соломонів ун-т. – К.: НВП «Вирій», 2001–2005. – Ч. 3: Міхман Д. Винищення євреїв: Нацистська індустрія смерті. – С. 27–28.

Офіційний документ 3.

Указ Президії Верховної Ради СРСР

«Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антигромадський, паразитарний спосіб життя»²⁶

21 лютого 1948 р. Не для опублікування

Москва, Кремль

(...) З метою припинення і попередження злочинної діяльності антигромадських, паразитарних елементів на селі Президія Верховної Ради СРСР постановляє:

1. Надати загальним зборам колгоспників чи загальним зборам селян села на території Української РСР право виносити громадські вироки про виселення з села осіб, які вперто не бажають чесно працювати, ведуть антигромадянський, паразитарний спосіб життя, підривають трудову дисципліну у сільському господарстві і своїм перебуванням у селі загрожують добробуту колгоспу, колгоспників і їх безпеці (...)

... 4. Особи, стосовно яких винесені громадські вироки про виселення, підлягають віддаленню строком на вісім років за межі Української РСР у місцевості, перелік яких визначається Радою Міністрів СРСР.

5. Особа, виселена згідно з громадським вирокком, по закінченні п'яти років після виселення може подати клопотання перед виконавчим комітетом обласної Ради депутатів трудящих, якою затверджений громадський вирок, про повернення на попереднє місце проживання...

Голова Президії Верховної Ради СРСР

М. Шверник

Секретар Президії Верховної Ради СРСР

О. Горкін

²⁶ ГАРФ. – Ф. Р-7523. – Оп. 36. – Д. 345. – Л. 55–56. Оригінал. Цит. за: История сталинского ГУЛАГа. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов: Собрание документов в 7-ми томах. – Т. 1: Массовые репрессии в СССР. – М., 2004. – С. 572–573. Пер. з рос. автора.

Додаток 4. Офіційний документ**УКАЗ Президії Верховної Ради Союзу РСР****Про залучення до праці циган, які займаються бродяжництвом. Від 05.10.1956 р.²⁷**

У результаті заходів, вжитих Радянською державою щодо працевлаштування кочових циган, покращенню умов їх життя, підвищення культурного рівня, більшість з них перейшло до трудового осілого способу життя. Проте до цього часу деяка частина циган продовжує займатися бродяжництвом, веде паразитарний спосіб життя і нерідко скоює злочини.

З метою залучення до суспільно-корисної праці циган, які займаються бродяжництвом, Президія Верховної Ради СРСР постановляє:

1. Заборонити циганам займатися бродяжництвом та запропонувати їм перейти до трудового осілого способу життя.
2. Zobov'язати Ради Міністрів союзних республік вжити заходів щодо розселення на постійне місце проживання циган, які займаються бродяжництвом, їх працевлаштування та культурно-побутового обслуговування.
3. Постановити, що цигани, які досягли повноліття та які будуть злісно ухилятися від суспільно корисної праці й займатися бродяжництвом, каратимуться за вироком народного суду засланням на термін до п'яти років у поєднанні з виправно-трудохими роботами. <...>

Голова Президії Верховної Ради СРСР
К. Ворошилов
Секретар Президії Верховної Ради СРСР
О. Горкін

²⁷ Указ Президиума Верховного Совета Союза ССР «О приобщении к труду цыган, занимающихся бродяжничеством» (перекл. автора). – Интернет-проект «Архив Александра Н. Яковлева»: <http://www.alexanderyakovlev.org/>. – Режим доступу: <http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1023255>

Додаток 5. Мовою документа

Протокол № 4 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод,
який гарантує деякі права і свободи, що не включені до Конвенції та першого Протоколу до неї
м. Страсбург, 16.IX.1963 р. (Протокол ратифіковано 17.07.97)

Стаття 2. Свобода пересування

1. Кожен, хто законно перебуває на території будь-якої держави, в межах цієї території має право на свободу пересування і свободу вибору місця проживання.

2. Кожен є вільним залишати будь-яку країну, включаючи власну.

3. На здійснення цих прав не встановлюються жодні обмеження, крім тих, що передбачені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної або громадської безпеки, для забезпечення громадського порядку, запобігання злочинам, для охорони здоров'я або моралі чи з метою захисту прав і свобод інших осіб.

4. Права, викладені в пункті 1, також можуть у певних місцевостях підлягати обмеженням, що встановлені згідно з законом і виправдовуються суспільними інтересами в демократичному суспільстві.

Стаття 3. Заборона вислання громадян

1. Нікого не може бути вислано, шляхом застосування індивідуальних або колективних заходів, з території держави, громадянином якої він є.

2. Нікого не може бути позбавлено права в'їзду на територію держави, громадянином якої він є.

Стаття 4. Заборона колективного вислання іноземців

Колективне вислання іноземців заборонено.

Міжнародний пакт про громадянські і політичні права

Ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР 19.10.73

Стаття 12

1. Кожному, хто законно перебуває на території будь-якої держави, належить, у межах цієї території, право на вільне пересування і свобода вибору місця проживання.

2. Кожна людина має право залишати будь-яку країну, включаючи власну.

3. Згадані права не можуть бути об'єктом ніяких обмежень, крім передбачених законом, які необхідні для охорони державної безпеки, громадського порядку, здоров'я чи моральності населення або прав та свобод інших і є сумісними з іншими правами, визначеними в цьому Пакті.

4. Ніхто не може бути свавільно позбавлений права на в'їзд у власну країну.

Стаття 13

Іноземець, що законно перебуває на території будь-якої держави-учасниці цього Пакту, може бути висланий тільки на виконання рішення, винесеного відповідно до закону, і, якщо імперативні міркування державної безпеки не вимагають іншого, має право на подання доводів проти свого вислання, на перегляд своєї справи компетентною владою чи особою або особами, спеціально призначеними компетентною владою, і на те, щоб бути представленим для цієї мети перед цією владою, особою чи особами.

Загальна декларація прав людини

Стаття 13

1. Кожна людина має право вільно пересуватися і обирати собі місце проживання у межах кожної держави.

2. Кожна людина має право залишити будь-яку країну, включаючи й власну, і повертатися у свою країну.

Стаття 14

Кожна людина має право шукати притулку від переслідувань в інших країнах і користуватися цим притулком.

Це право не може бути використане в разі переслідування, яке в дійсності ґрунтується на вчиненні неполітичного злочину, або діяння, що суперечить цілям і принципам Організації Об'єднаних Націй.

Стаття 15

1. Кожна людина має право на громадянство.

2. Ніхто не може бути безпідставно позбавлений громадянства або права змінити своє громадянство.

Стаття 33 Конституції України

Кожному, хто на законних підставах перебуває на території України, гарантується свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України, за винятком обмежень, які встановлюються законом.

Громадянин України не може бути позбавлений права в будь-який час повернутися в Україну.

Додаток 6. Офіційний документ**Постанова Державного комітету оборони СРСР від 11 травня 1944 року²⁸**

У період Вітчизняної війни багато татар зрадили Батьківщину, дезертирували з лав Червоної армії <...> переходили на бік ворога, вступали до сформованих німцями добровольчих татарських збройних частин <...> вирізнялися своїми звірячими розправами щодо радянських партизан <...> допомагали німецьким окупантам <...> активно співпрацювали з німецькою окупаційною владою <...> німці засилали їх у тил Червоної армії як шпигунів та диверсантів <...> вони вели роботу з підготовки насильницького відокремлення Криму від Радянського Союзу <...>.

Враховуючи викладене вище, Державний комітет оборони постановляє:

1. Усіх татар виселити з території Криму та поселити їх на постійне проживання у якості спецпоселенців у районах Узбецької РСР.

2. Встановити такий порядок і умови виселення:

а) дозволити спецпереселенцям взяти з собою особисті речі, одяг, побутовий інвентар, посуд та продукти у кількості до 500 кг на сім'ю. Майно, споруди, господарські будівлі, меблі та присадибні землі, що залишаються на місці, приймаються місцевими органами влади.

г) Наркомздорів'я СРСР виділити на кожен ешелон зі спецпереселенцями одного лікаря та дві медсестри з відповідним запасом медикаментів та забезпечити медичне і санітарне обслуговування спецпереселенців у дорозі; забезпечити всі ешелоні спецпереселенцями щоденно гарячим харчуванням та окропом.

3. Зобов'язати секретаря ЦК КП(б) Узбекистану т. Юсупова:

а) прийняти та розселити в межах Узбецької РСР 140–160 тис. осіб спецпереселенців – татар, скерованих НКВС СРСР з Кримської АРСР.

²⁸ Постанова № 5859-сс Державного комітету оборони СРСР від 11 травня 1944 року про виселення з території Криму татар та їх спецпоселення в Узбецькій РСР (за підписом Голови Державного комітету оборони Й. Сталіна) // Російський державний архів соціально-політичної історії. – Ф. 644. – Оп. 1. – Спр. 252. – Арк. 137–144. – Електронний ресурс. – Режим доступу: http://www.archives.gov.ua/Sections/Crimea_60/photos_03.php?1#photo

Додаток 7. Спогади очевидців²⁹

Якубова Лютфі, народилася 14 травня 1938 р. в місті Бахчисараї, вул. Південна 19. У сім'ї було 7 дітей і мама. Батька в січні 1944 року розстріляли німці.

18 травня 1944 в 5:00 ранку стали стукати в двері. Ми відкрили і побачили двох солдатів з автоматами. Вони сказали, що дають нам 5 хвилин часу на збори. Не дали навіть одягнути панчохи. Поспіхом встигли зібрати близько 10 кг продуктів. Заздалегідь про депортацію не знали. Ніхто нічого не казав.

У Бахчисараї повантажили у вагони, по 100 осіб у кожен. У вагоні не було ні води, ні туалету. В дорозі годували один раз, і то якоюсь бурдою. Ніякого медичного обслуговування не було. Померлих залишали на зупинках, ховати не давали. Їхали у вагонах 18 діб. Привезли нас у м. Маргілан Ферганській області Узбекистану. Спочатку жили в наметах, потім у гуртожитку.

Навіть на консультацію по хворобі треба було брати дозволи комендатури. Місцеві жителі дивилися на нас як на звірів. Влада ставилися до нас дуже суворо. 1954 я закінчила 7 класів російської школи і хотіла вступити до медичного училища, але комендатура не пустила. У 1957 р. дали ділянку для будинку. З 9 років працювали на полі, потім на виробництві. 9-річна сестра померла від сонячного удару.

Проживаю в м. Бахчисараї, вул. Чапаєва, 46/6.

Яшлавські Ніяр, народилася 20 березня 1927 р. у селі Ханишкой Бахчисарайського району. У сім'ї було 8 осіб. Старшу сестру в 1941 році вивезли до Німеччини.

18 травня 1944 я ночувала у подруги Пемпе. Рано вранці в будинок Пемпе прийшли солдати з автоматами. Вони сказали: «Піднімайте всіх дітей і через 15 хвилин виходьте на двір». Повідомили, що нас виселяють. На збори дали 15 хвилин. Привезли в Бахчисарай на вокзал і там прикладами заштовхали всіх у вагони. У нашому вагоні було не менше 60 осіб. У дорозі багато вмирало від спраги. За весь час два рази годували баландою, яка діставалася не всім. На місце призначення прибули 10-го або 11-го червня. Потрапили в радгосп «Нарпай» Бухарської області. Жили в бараках, працювали на бавовняних полях. Тоді вдень вмирало по 25-30 осіб. У нашій сім'ї померли батько, братик і сестричка.

Моя мама захворіла жахливою хворобою – пеллагрою і хронічної малярією. Потім нас перевели в місто Янгиюль, де попередили, що за втечу з місць депортації загрожує 25 років позбавлення волі. Через деякий час від хвороби померла сестричка Хатідже. Нікуди не дозволяли їхати вчитися. Я влаштувалася ученицею в бухгалтерію, це в 4 км від нас. На роботу йшла пішки. За запізнення тоді давали 7 років.

Проживаю в Сімферопольському районі, с. Журавлівка, вул. Миру 22-а.

Абдуллаєва Есма, народилася 3 травня 1932 в селі Айсерез Судакського району.

Наша сім'я складалася тоді з 8 осіб: батько – Абдулла Білялов (1905–1945), мати – Мер'єм Діві (1913–1945), брат Смаїла (1930), я, молодші брати і сестри – Бекір (1935–1947), Февзі (1937–1995), Февзіє (1939–1947) і Осман (1942–1946).

18 травня 1944 рано вранці, коли ми всі ще спали, в дім голосно постукали. На порозі стояли двоє озброєних солдатів. Запитали скільки осіб у сім'ї. Батько відповів: «Вісім». «На збори 15 хвилин». Всіх мешканців села зібрали біля кладовища. Люди думали, що привели на розстріл. Погрузили, наче худобу, у машини і повезли на станцію Феодосія. Машину підігнали впритул до вагона і заштовхали людей всередину. Вагони були двоярусні. Коли проїжджали

²⁹ Центр інформації та документації кримських татар. – Електронний ресурс. Депортація кримськотатарського народу – як це відбувалося... (Перекл. автора). Режим доступу: [http://cidct.info/uk/studii/1-2\(07\)/9.html](http://cidct.info/uk/studii/1-2(07)/9.html)

Сиваш, всі гірко плакали, прощалися з Батьківщиною. У нашому вагоні не було померлих, тільки одна жінка народила в дорозі. Медичного обслуговування не було, нас везли на вимирання, і нікому ми не потрібні були...

На початку червня наш ешелон прибув на станцію Каттакурган Самаркандської області Узбецької РСР. Розвантажили в парку, потім повели в лазню на санобробку. Потім на машинах розвезли по колгоспах. Наша сім'я потрапила в колгосп «Сталіналімбає» Карадарьїнського району. На дві сім'ї дали кибитку без вікон, всередині все чорне від кіптяви і диму. В одній кімнаті жили 15 осіб.

Влітку 1945 р. мама прийшла з роботи, сказала, що болить голова, лягла і померла. В кінці місяця помер батько від горя і переживань, весь час думав, як же він один підніме дітей. Родичі з сусіднього села допомогли поховати батьків. Ми, шестеро дітей, залишилися одні. Раїс прислав гарбу, щоб молодших дітей відправити в дитбудинок. Я не хотіла відпускати, але мене вмовили, і наймолодших відвезли в Карадарьїнський дитбудинок, але не надовго. Бекір весь час плакав. Мені повідомили, що дітей відправляють у Самарканд. Пішла просити директора, щоб повернули дітей, але мені не дозволили.

Коли зараз бачу похоронну процесію, не можу дивитися услід. За три роки депортації поховала п'ятьох своїх близьких.

Раз на місяць ходили до коменданта на підписку. У перші роки висилки всі чекали, що нас повернуть на Батьківщину, батьки померли зі словами: «Кырым! Кырым!».

У 1953 р. вийшла заміж за Керима Джемілева, який жив у місті Каттакурган. Щоб переїхати до чоловіка, просила дозвіл у коменданта. Якось без дозволу поїхала в колгосп, щоб провідати своїх рідних, комендант побачив, і я змушена була цілий місяць щодня ходити на підпис.

На початку 1990-х рр. з чоловіком і дітьми повернулися на Батьківщину. У нас 5 дітей і 10 онуків. Чоловік помер у 2000 році.

Живу в с. Коз (Сонячна долина) Судакського району.

Додаток 8. Офіційний документ**Із листа Кримського обкому КПУ секретарю ЦК КПРС тов. Хрущову М. С.**

від 15 березня 1954 р

Кримський обком партії просить Вас вийти з клопотанням до ЦК КПРС про заборону всім адміністративно висланим у 1944 р. повертатись і проживати на території Кримської обл.

У зв'язку з тим, що звільненим зі спецпоселень особам дозволяється проживати в будь-якій області СРСР без обмежень, деякі з них приїжджають у Крим і вимагають повернення відібраних у них під час виселення з Криму будівель і відшкодування вартості вилученого майна. Особисте майно виселених у 1944 р. було реалізоване, а прибуток спрямований на користь держави. <...>

<...> Враховуючи, що Кримська обл. є прикордонною і заселяти її колишніми спецпереселенцями небажано, вважаємо за необхідне:

1. Заборонити проживання в Кримській обл. всім особам, депортованим у 1944 р. з Криму і зараз звільненим із спецпоселень.

2. Усім звільненим із спецпоселень і вже прибулим до Криму рекомендувати виїхати на проживання до інших областей Радянського Союзу, а їх прохання щодо повернення відібраного під час виселення майна не задовольняти. <...>

Секретар ЦК КП України О. Кириченко³⁰

³⁰ Із листа Кримського обкому КПУ секретарю ЦК КПРС тов. Хрущову М. С. про заборону депортованим у 1944 р. громадянам повертатися в Крим від 15 березня 1954 р. // ЦДА ГОУ. – Ф.1. – Оп. 24. – Спр. 3614. – Арк. 1, 7–8.

Додаток 9. Біографія розповідає

Петро Григорович Григоренко народився в селі Борисівці (тепер Запорізька область). Навчався в Харківському технологічному інституті, Академії Генерального штабу. Служив у Червоній армії, учасник боїв на річці Халхін-Гол (1939), брав участь у радянсько-німецькій війні у 1941–1945 роках. З 1945 викладач Військової академії імені Фрунзе (Москва).

У 1961 виступив із критикою сталінізму та політики М. Хрущова. 1963 створив Спілку боротьби за відродження ленінізму, за що 1964 року був позбавлений звання, нагород та пенсії. 1964 року Військова колегія Верховного Суду СРСР у закритому режимі і за відсутності підсудного розглянула справу Григоренко. За рішенням суду Григоренко був визнаний психічно хворим, позбавлений військових звань і 14 серпня 1964 року етапований в Ленінградську спеціальну психіатричну лікарню. Навесні 1965 року, незабаром після відставки М. С. Хрущова, Григоренко був звільнений, але не відновлений у військовому званні. Щоб прогледувати сім'ю, був змушений працювати швейцаром, вантажником в овочевому магазині.

Різно засудив вторгнення радянських військ до Чехо-Словаччини в 1968.

Рішуче підтримав національний рух кримсько-татарського народу, сприяв його активізації. 17 березня 1967 виступив перед представниками кримськотатарської громади, проаналізувавши причини їх невдач у боротьбі за повернення на батьківщину в Крим: *Нам здається, що головна причина цього полягає в тому, що ви недооцінюєте свого ворога. Ви думаєте, що вам доводиться спілкуватися тільки з чесними людьми. А це не так. Те, що зроблено з вашим народом, робив не один Сталін. І його співучасники не тільки живі, а й займають відповідальні пости. А ви звертаєтесь до керівництва партії та уряду з сумирними письмовими проханнями. Оскільки просять лише про те, на що безумовного права не мають, то ваше запитання підноситься тим, хто його вирішує, як питання сумнівне, спірне. Щоб покінчити з цим ненормальним становищем, вам треба твердо засвоїти — те, що належить по праву, не просять, а вимагають! Починайте вимагати. І вимагайте не частини, не шматочки, а всього, що у вас було незаконно відібрано, — відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки!*³¹

7 травня 1969 під час поїздки в Ташкент на процес кримських татар був арештований і поміщений в спеціальну психіатричну лікарню. У 1971 в самвидаві з'явилася заочна експертиза, яка доводить факт психічного здоров'я Григоренко. Автором експертизи був молодий лікар-психіатр Семен Глузман, в 1972 році заарештований і засуджений на 7 років ув'язнення та 3 роки заслання.

У травні 1976 року став членом-засновником Московської Гельсінської групи за дотримання прав людини. Через свого близького товариша Миколу Руденка сприяв утворенню 9 листопада 1976 року в Києві Української Гельсінської групи.

У листопаді 1977 року Григоренка спроводили за кордон, нібито на операцію, а потім позбавили громадянства і заборонили повертатися в СРСР. Помер Петро Григорович на вигнанні у США 1987 року, не доживши 4 роки до проголошення України незалежною державою.

В 1997 р. Президентом РФ Борисом Єльциним був підписаний указ «Про увічнення пам'яті Григоренко П. Г.», а також виданий указ про нагородження (посмертно) генерала Петра Григоренка орденом «За мужність» першого ступеня. Цим указом його було визнано політв'язнем, скасовано неправдивий діагноз «психопатія», поставлений радянською каральною психіатрією, а також поновлено генеральське звання, усі регалії та нагороди.

³¹ За матеріалами статті: <http://www.khpg.org/ru/index.php?do=print&id=1192488083>

17 жовтня 1997 президент України Л. Д. Кучма видав указ про нагородження Петра Григоровича Григоренка орденом «За мужність» першого ступеня (помертньо): «за мужність і самопожертву, за участь у правозахисному русі». У Києві ім'ям Петра Григоренка названий проспект, у Львові – площа.

Ім'я генерала Григоренка користується глибокою повагою в середовищі кримських татар. 17 травня 1999 року в центрі Сімферополя на Радянській площі за ініціативи кримськотатарського меджлісу було урочисто відкрито пам'ятник генералу Григоренку. Бронзовий бюст на постаменті виготовив і проспонсорував троюрідний племінник генерала Олександр Григоренко. 2004 року Сімферопольська міськрада прийняла рішення перейменувати територію навколо погруддя у сквер імені Григоренка.

МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ВИКЛАДАЧІВ

Текст 1.

Свобода пересування в СРСР і нацистській Німеччині: ідеологія і механізми обмеження

Однією з найважливіших свобод, якою має необмежено послуговуватися індивід – громадянин будь-якої держави, є можливість безперешкодно пересуватися територією країни, громадянином якої він є, і обирати місце проживання, а також без будь-яких обмежень (якщо він не особа, розшукувана державними органами за вчинення злочину) залишати межі своєї країни. Поза тим, у намаганні створити «нове суспільство» методами насильного адміністрування, практика примусового обмеження свободи пересування своїх громадян застосовувалася в європейській історії впродовж XX століття різними державами в дуже широкому масштабі. Найбільш яскраво вона була виражена в сталінському Радянському Союзі і нацистській Німеччині – країнах, які втілювали в життя політику, засновану на принципах верховенства інтересів, оголошених «державними», над інтересами і потребами своїх громадян, і покликала до життя цілу низку методів юридичного, адміністративного і карного характеру в намаганні обмежити певним індивідам та групам свободу пересування і вибору місця проживання. Звісно, особливе посилення таких мір спостерігалось в періоди збройних конфліктів і ведення воєнних дій, що пояснювалося законами воєнного часу, воєнно-стратегічними і тактичними інтересами ворогуючих сторін. Однак і в мирний час тоталітарні режими широко застосовували практику обмежень, заборон і покарань за спроби самостійного і несанкціонованого пересування.

При розгляді цього питання можна виокремити два аспекти. Перший – обмеження і заборони на пересування окремих людей. Другий – комплекс заходів, якими обмежувалася свобода пересування цілих груп населення. Ясна річ, обидва ці явища були взаємопов'язаними, в їх основі лежали спроби державно-бюрократичної системи налагодити суворий облік і контроль трудових ресурсів і розпоряджатися ними на свій розсуд, покласти край неконтрольованому переміщенню людей та їхніх груп по території, ізолювати «небажаних» людей та групи людей і віддалити від центру суспільного і політичного життя; зробити ці групи й окремих індивідів «невидимими» і зменшити їхній вплив на процеси, що відбувалися; припинити можливий опір з їхнього боку здійснюваним владою заходам.

Найбільш яскравим прикладом намагання радянської держави обмежити вільне пересування своїх громадян стала сумнозвісна т. зв. прописка, введена в 1927 р. постановою РНК СРСР «Про прописку громадян у міських поселеннях». Прописка передбачала реєстрацію в місцевих органах влади за місцем проживання. Спершу ця вимога не передбачала серйозних обмежень, однак з кінця 1932 р., тобто з введенням у СРСР паспортної системи (віднині паспорт ставав єдиним документом, на основі якого можна було оформити прописку), вона стала дієвим заходом для контролю міграцій і здійснення соціальної реструктуризації суспільства. Успішність цього механізму полягала в тому, що на отримання паспорта не могло претендувати чимало соціальних груп у СРСР, не визнаних владою суспільно корисними елементами – ті, хто належали до «нетрудових», «експлуаторських» класів: «куркулі», непмани, священики, колишні в'язні і заслані, так звані «позбавленці» – тобто особи, позбавлені виборчих і базового набору соціальних прав. Паспортна система також не передбачала отримання цього документа більш як двом третинам населення СРСР (на середину 1930-х рр.) – селянам, яким для виїзду до міста і влаштування на роботу або отримання освіти потрібно було оформлювати в сільрадах відповідні документи з дозволом на виїзд (така система діяла до 1974 р.). Однак наявність паспорта як така не гарантувала можливості отримання права на проживання і роботу в обраному місці: паспортна система використовувалася в комбінації з інститутом прописки,

і для влаштування на роботу, наприклад, потрібен був штамп з пропискою на відповідній сторінці паспорта (а для отримання прописки був потрібен дозвіл на роботу, що в багатьох випадках породжувало ситуацію замкнутого кола). Для отримання прописки також потрібно було пред'явити довідку про наявність житлоплощі і, врешті-решт, дозвіл органів НКВС (пізніше – МВС), у віданні яких перебувала паспортна система. Прописка наділяла міського жителя певними привілеями: продуктовою картою, соціальним страхуванням, правом на житло. Міста були поділені на дві категорії: «закриті» і «відкриті». «Закриті» міста: Москва, Ленінград, Київ, Одеса, Мінськ, Владивосток, Харків, Ростов-на-Дону та інші – мали привілейоване становище з точки зору постачання. Прописку в «закритому» місті можна було отримати, або народившись у ньому, або вступивши в шлюб із мешканцем цього міста, або влаштувавшись на роботу «за прописку». У «відкритих» містах отримати прописку було легше.

Тільки впродовж 1933 р. було видано 27 мільйонів паспортів, при цьому паспортизація супроводжувалася операціями з «очищення» міст від небажаних категорій населення. Перший тиждень паспортизації працівників 20 промислових підприємств столиці, що розпочався в Москві 5 січня 1933 р., допоміг «виявити» 3450 колишніх білогвардійців, куркулів та інших «чужих і злочинних елементів». У закритих містах близько 385 000 осіб не отримали паспортів і були вимушені залишити місця проживання в термін до десяти днів із заборонаю на влаштування в іншому місті, навіть «відкритому». З 28 червня по 3 липня арештували і депортували на місця примусової праці в Сибір 5470 циган з Москви. З 8 по 12 липня були арештовані й депортовані 4750 «декласованих елементів» із Києва; у квітні, червні і липні 1933 року здійснені облави і висилка трьох потягів «декласованих елементів з Москви і Ленінграда», що склало в цілому понад 18 000 осіб³².

Поряд з методами адміністративного контролю стосовно окремих осіб, сталінська влада використовувала і насильні методи обмеження в праві на пересування цілих груп, а з 1930-х рр. – і народів Радянського Союзу. В історіографії такі явища отримали класифікацію депортацій за етнічною ознакою, або етнічних чисток. Внутрішня логіка розвитку сталінської імперії в 1930-х рр. привела до того, що в процесі соціальних перетворень у суспільстві в національних регіонах імперії класова боротьба, як її розуміли більшовики, трансформувалася в боротьбу Кремля з етнічними групами, що розглядалися як «підозрілі», по-сепаратистськи налаштовані і тому такі, що опиралися соціальній і культурній гомогенізації. Це наперед визначило початок репресій проти них не стільки за класовою, як раніше, скільки за національною ознакою. Початок був покладений депортаціями національних меншин із прикордонних зон СРСР і великих промислових центрів наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр.: курдів і кубанських козаків, згодом – німців, латвійців, естонців і фінів, поляків і корейців. Як пишуть історики Й. Баберовські та А. Деринг-Мантойффель, «можна сказати, що 1937 рік був роком соціальних чисток, 1938 – роком чисток етнічних... Етнічна чистка не була маргінальним елементом сталінської політики терору. Вірогідніше, вона була її суттю»³³. Апогеєм таких чисток стали етнічні чистки 1943–1944 років, коли за наказом Сталіна і Берії в Середню Азію були депортовані представники різних національностей Кавказу – чеченці, інгуші, карачаївці, балкарці, месхетинці й калмики, а з Криму – кримські татари, вірмени, болгары і греки. Депортовані, що прибували в Середню Азію, отримували статус «спецпоселенців». Це означало, що вони мали проживати тільки в межах встановленої місцевості, регулярно відзначати свою присутність у місцевих органах внутрішніх

³² Черная книга коммунизма: преступления, террор, репрессии / Пер. под. рук. Е. Л. Храмова. – М.: Три века истории, 2001. – С. 180–181.

³³ Баберовски Й., Деринг-Мантойффель А. К порядку через терор. Многонациональные империи: национал-социалистическая Германия и сталинский Советский Союз // За рамками тоталитаризма. Сравнительные исследования сталинизма и нацизма. – М.: РОССПЭН, 2011. – С. 280–290.

справ і не мали права виїжджати в інші області СРСР, не кажучи вже про місця, звідки вони були депортовані. Тільки в 1956 р. з «покараних народів» (за висловом історики А. Некрича) було знято обмеження в пересуванні, однак право повернення в місця, звідки вони були депортовані, повернено було не відразу. Найскладніші випробування випали на долю кримських татар – боротися за право повернення в Крим їм довелося до 1989 р., коли Верховна Рада СРСР прийняла Декларацію «Про визнання незаконними і злочинними репресивних актів проти народів, що були піддані насильницькому переселенню, і забезпечення їхніх прав»³⁴.

При розгляді методів адміністрування народонаселення Третього райху і ставлення влади нацистської Німеччини до проблеми свободи пересування своїх громадян бачимо подібні риси, які приводять до висновку, що в основі цих методів лежала політика примусу і насилля. Ступінь примусу зростає тим сильніше, чим далі окремий індивід чи група, стосовно яких він чинився, перебували від ідеалів расової чистоти і «народного співтовариства», що культивувалися в нацистській Німеччині. Проте саме останньою обставиною була обумовлена і деяка відмінність. Як уже відзначалося, на відміну від сталінського СРСР, основна мета якого полягала в інтеграції різних груп на основі класової рівності в одне гомогенне утворення – нову історичну спільність «радянський народ» (хоча і з винятками у вигляді зафіксованих етнічних чисток і депортацій), цілі гітлерівської держави полягали, вірогідніше, в ексклюзивному усуненні зі «здорового тіла нації» тих чужорідних елементів, які за расовими переконаннями – тобто, вже за визначенням – не могли бути включені в «народне співтовариство». Звідси логічно випливала ідея фізичної ізоляції й обмеження свободи пересування і вибору місця проживання тих груп, які розглядалися як чужорідні. Для ілюстрації цього твердження достатньо згадати еволюцію нацистської політики стосовно цієї групи її представників, яку зазвичай схильні узагальнювати під збірною назвою «цигани» (в сучасній німецькій історіографії – синті і ромі). На момент приходу нацистів до влади в 1933 р. далеко не всі з 30 тис. ромів у Німеччині «кочували»: чимало з них пережили акультурацію і були інтегровані в навколишні економічні, соціальні і культурні реалії, мали постійну роботу і житло та вели цілком осілий спосіб життя. Однак по всій країні було чимало груп, що продовжували провадити традиційний кочовий або напівкочовий стиль життя, чим створювали немалі клопоти державному бюрократичному і поліційному апарату, що намагався взяти під контроль кожен групу населення. Характерно, що в перші роки після приходу до влади нацистів традиційні поліційні заходи обліку і контролю стосовно синті і ромів стали плавно поступатися новим – таким, що були основані на расово-генеалогічних підходах. У 1936 р. було засноване Центральне бюро Райху з боротьби із циганською проблемою, яке взялося за складання картотеки на циган Німеччини (було зібрано близько 19 тис. справ). На циган було поширене «нюрнберзьке» расове законодавство Третього райху від 1935 р. – зокрема, їм заборонялося вступати в змішані шлюби з «арійцями» Райху. Як і євреї, цигани стали розглядатися носіями «чужорідної крові».

У рамках такої логіки наступним кроком стала ізоляція і позбавлення свободи пересування цієї стигматизованої групи. Такі постанови не змусили довго чекати. Приміром, у Берліні у переддень Олімпійських ігор 1936 р. міська влада незаконно арештувала близько 600 циган та ізолювала їх у передмісті – районі Марцан з не надто добрим кліматом, дамбою і кладовищем неподалік. У якості обґрунтування стверджувалося, що цигани можуть «зіпсувати» образ чистого міста, що приймає Олімпійські ігри. Невдовзі така практика стала повторюватися і в інших німецьких містах. Паралельно із заходами ізоляції на основі висновків створеного в 1936 р. Інституту расової гігієни під орудою Р. Ріттера, нацистський режим дійшов стосовно циган висновку, що вони прийшли з Індії і колись дійсно мали «арійське» походження, однак упродовж

³⁴ Бекирова Г. Крымские татары. 1941–1991. Опыт политической истории. Т. 1. – Симферополь: Тезис, 2008. – С. 404.

тисячолітньої міграції на захід змішалися з «нижчими расами» і «забруднили» свою кров, чим нині пояснюється їхня вроджена асоціальна поведінка і злочинний стиль життя. У якості рішення проблеми Ріттер пропонував переселення циган у закриті колонії і стерилізацію найбільш небезпечних «напівкровних циган». З наступного року висновки Ріттера були взяті на озброєння у всенімецькому масштабі – відтоді, як райхсфюрер СС Г. Гімmlер віддав розпорядження Центральному правлінню кримінальної поліції Райху і підпорядкованому йому Бюро з боротьби з циганською проблемою розглянути «знахідки расово-біологічних досліджень стосовно циган». В указі від 8 грудня 1938 р. Гімmlер вимагав реєстрації всіх циган Райху. Через рік у країні розпочалися широкомасштабні акції з ізоляції циган і видворенню їх до особливих таборів, втеча з яких каралася ув'язненням уже у звичайних концентраційних таборах, що перебували у юрисдикції СС. У квітні-травні 1940 р. група з близько 2500 циган була депортована на територію Генерал-Губернаторства, де більшість загинула від голоду або ж експлуатовалася на підприємствах СС. Близько 5000 циган через півтора роки після цього, у листопаді 1941 р. було депортовано в гетто Лодзі, де більшість задушили газом у таборі смерті Хелмно неподалік. Історики М. Бурляйг і В. Віпперманн стверджують, що депортації циган на схід були б продовжені, якби нацисти не віддали перевагу вивезенню з Німеччини на схід євреїв, чиє житло було їм потрібне для розміщення етнічних німців, репатрійованих у Райх. Парадоксально, що кочовий стиль життя врятував їм на цей раз життя, роблять висновок дослідники³⁵. Більшість циган продовжували перебувати у спеціально організованих для них таборах, таких, як Марцан, Лакенбах чи Зальцбург; частина з них була піддана там насильницькій стерилізації. У грудні 1942 р. Г. Гімmlер видав указ про депортацію більшої частини німецьких циган до Аушвіцу.

Повертаючись трохи назад і пробігши оком еволюцію політики з «єврейського питання» у Третьюму райху, відзначимо: ті заходи, що практикувалися нацистськими ідеологами на території самого Райху стосовно окремих малочисельних стигматизованих груп (як роми або інші групи, визнані «соціально небезпечними», злочинці-рецидивісти, хронічні алкоголіки і проститутки), стали практикуватися ними з набагато більшим розмахом на східних окупованих територіях – іншому цивілізаційному просторі, де не спрацьовували стримуючі культурні фактори і можна було не обмежуватися дотриманням загальноновживаних цивілізованих норм. Простір на схід від Райху, заселений менш «повноцінними» в расовому сенсі етнічними групами, був для функціонерів нацистської окупаційної адміністрації чудовим полігоном для здійснення експериментів політики народонаселення, що включав широкомасштабні етнічні чистки, переселення цілих груп, а також уярмлення інших груп відповідно до економічної чи геополітичної необхідності. У першу чергу це стосувалося євреїв: 21 вересня 1939 р. начальник Головного управління безпеки Райху Гайдріх видав постанову про ув'язнення євреїв захоплених областей Польщі в окремих кварталах міст, при цьому він використовував термін «гетто». На цьому етапі немає доказів на користь того, що гетто створювалися як проміжний етап на шляху до «остаточного розв'язання єврейського питання», як це інколи стверджується в літературі, оскільки в 1939 р. рішення про фізичну ліквідацію євреїв нацистською верхівкою, очевидно, ще не було прийняте. Мета нацистів полягала на даному етапі, вірогідно, у концентрації й ізоляції єврейського населення, обмеженні свободи пересування з метою більш зручного маніпулювання євреями і для створення свого роду зручної «стартової платформи» для подальших заходів з «єврейського питання», якими б вони не були. Однак і в тому вигляді, в якому гетто створювалися і функціонували – через скупчення, брак продуктів харчування і медикаментів, паливних матеріалів узимку та інтенсивну експлуатацію нацистською адміністрацією – вони означали

³⁵ *Burleigh M., Wippermann W. The Racial State. Germany 1933–1945. – Cambridge: Cambridge University Press, 2006. – P. 113–135.*

повільну смерть для більшості їхніх в'язнів. Дослідники розділяють ґетто, що існували, на два типи: закриті (тобто відгороджені від «арійської» частини населеного пункту стіною, парканом чи огорожею з колючого дроту) і відкриті (без загорож). За сучасними оцінками, на окупованих нацистами землях, включно з українськими, було створено понад 1100 ґетто, де загинув понад мільйон євреїв.

Підбиваючи підсумки розділу, відзначимо, що політика, спрямована на обмеження свободи пересування і вільного вибору місця проживання, широко використовувалася обома тоталітарними режимами – як гітлерівською Німеччиною, так і сталінським Радянським Союзом. Обмеження права на пересування могло слугувати державі і як самоціль (якщо вона була зацікавлена в ізоляції цільової групи або її виключенні з суспільного життя), і як засіб (якщо за цим обмеженням планувалися і здійснювалися інші, більш радикальні, заходи). Основою для масштабного обмеження прав індивідуума або групи людей на пересування було взяте на себе кожною з цих держав бачення населення – або груп, що його складали, – як матеріалу для досягнення ідеологічних і політичних цілей, наприклад, побудови впорядкованого згідно з соціально-класовим, національним або расовим критеріями суспільства, порівняно з якими права і свободи людей або груп людей вважалися вторинними і підпорядкованими цим цілям.

Текст 2.**Свобода пересування**

Свобода вільно пересуватись, жити в будь-якому куточку держави, перебувати за кордоном, на власний розсуд обирати місце проживання є важливою складовою свободи кожної людини. Стаття 33 Конституції України³⁶ декларує: «Кожному, хто на законних підставах перебуває на території України, гарантується свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України, за винятком обмежень, які встановлюються законом (...)».

У Європейській конвенції про захист прав і основоположних свобод³⁷ це право закріплено статтею 2, протоколу № 4. Право на свободу пересування та місце проживання гарантують також стаття 12 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права³⁸, стаття 13 Загальної декларації прав людини³⁹. Стаття 13 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права захищає іноземців на випадок депортації (виселення з країни).

У практиці Європейського суду з прав людини досить часто розглядається правомірність обмеження свободи пересування стосовно осіб, які підозрюються у скоєні правопорушення і в якості запобіжного заходу не були поміщені під варту, але не могли залишати свого місця проживання. Наприклад, у справі «Іванов проти України»⁴⁰ заявник скаржився на тривале обмеження його свободи пересування в результаті рішення про невиїзд. У 1995 році він посварився з сусідами. Сварка призвела до бійки. Стосовно заявника було порушено кримінальну справу за заподіяння шкоди середньої тяжкості, а у 1996 році йому було пред'явлено звинувачення у злісному хуліганстві. Слідство тривало до 2006 року і весь цей час (за оцінкою Суду приблизно десять років і чотири місяці) заявник не міг залишати місця свого проживання. Європейський суд погодився з тим, що державні органи діяли відповідно до закону і переслідували правомірну мету для забезпечення здійснення кримінального переслідування. Проте, враховуючи, що звинувачення стосовно заявника було зняте ще у 2000 році за терміном давності і те, що накладене обмеження було тривалим, Суд визнав, що таке втручання у свободу пересування було не пропорційним його меті і, відповідно, місце мало порушення статті 2 протоколу № 4 (Свобода пересування).

Одну з найбільш уразливих груп, стосовно яких потенційно може бути порушено право на свободу пересування, становлять іноземці, що перебувають на території іншої держави. Серед них біженці, для яких повернення до своєї країни може складати велику загрозу переслідування за ознакою раси, релігії, національності, приналежністю до певної соціальної групи чи прихильності до певної політичної думки. До такої групи ризику потрапляють шукачі притулку, які виїхали зі своєї країни, сподіваючись на захист в іншій державі, іммігранти, які переїхали до іншої держави, намагаючись тут залишитись і будувати своє подальше життя. Доля представників усіх цих груп великою мірою залежить від уряду держави, в якій вони перебувають, і тому свобода їх пересування і вільного вибору місця проживання під потенційною загрозою.

³⁶ Конституція України (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141).

³⁷ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (Конвенцію ратифіковано Законом № 475/97-ВР (475/97-ВР) від 17.07.97). Офіційний вісник України від 16.04.1998–1998 р., № 13, (№ 32 від 23.08.2006), стор. 270.

³⁸ Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (Міжнародний пакт ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР № 2148-VIII (2148-08) від 19.10.73). Прийнято 16 грудня 1966 року Генеральною Асамблеєю ООН. Док. ООН А/RES/2200 А (XXI).

³⁹ Загальна декларація прав людини. Генеральна Асамблея ООН, 10 грудня 1948 року. (Док. ООН/PES/217 А).

⁴⁰ CASE OF IVANOV v. UKRAINE, Application no. 15007/02. 7 December 2006. <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-78375>

У Європейському суді розглядалась справа «Джаксистергенов проти України»⁴¹. Заявник, Анвар Джаксистергенов, громадянин Казахстану, проживав у Києві. Стосовно нього у Казахстані було заведено кримінальну справу за розкрадання, у складі організованої групи, фінансових коштів у особливо великих розмірах. Казахська влада вимагала його екстрадиції з України. Заявник звернувся до Європейського суду з прав людини, користуючись можливістю термінових заходів, що передбачені статтею 39 Регламенту Суду, з проханням зупинити екстрадицію, посилаючись на те, що у Казахстані йому погрожують катування і відверта відмова у правосудді. Це прохання було задоволене Європейським судом, і уряд України призупинив екстрадицію. Разом з цим, враховуючи запит на екстрадицію, Генеральна прокуратура України тимчасово заборонила Анвару Джаксистергенову виїзд з території держави. Звертаючись до Європейського суду по суті справи, заявник стверджував, що йому загрожують катування і відмова у правосудді у випадку його екстрадиції. Він також оскаржував заборону залишати територію держави, посилаючись на статтю 2 протоколу № 4 (свобода пересування). Європейський суд визнав порушення свободи пересування у той час, як за його рішенням свобода від катувань і право на справедливий суд не були порушені, оскільки заявник не зміг це довести. Обґрунтовуючи своє рішення, Європейський суд звернув увагу на проблему відсутності чітких законодавчих норм, що дозволяли б у такому випадку українській владі прийняти рішення про заборону виїзду з території держави.

Існують випадки, коли свобода пересування надмірно обмежується державними органами у ситуації наявності в особи боргів по кредитах або боргів, що були визнані судом. У справі «Гочев проти Болгарії»⁴² Європейський суд визнав порушення свободи пересування у вигляді заборони виїзду за кордон особі, яка була боржником перед приватними компаніями. Своє рішення Європейський суд обґрунтував тим, що заявник був підданий автоматичній забороні залишати країну, без можливості пояснити причини своєї заборгованості і на невизначений термін.

У 2011 році⁴³ Верховний суд України визнав, що заборона боржникам по кредитах тимчасово виїжджати за кордон не відповідає Конституції України. Верховний суд відмінив рішення районного та апеляційного судів за позовом одного із комерційних банків, що встановлювали такі неправомірні обмеження щодо трьох осіб, які були боржниками по кредиту.

Питання дотримання свободи пересування актуальне для багатьох ситуацій. Наприклад, коли держава у різні способи намагається відстежувати інформацію щодо виїзду з країни і в'їзду або переміщення територією країни, коли є перешкоди в отриманні освіти за кордоном, возз'єднанні з сім'єю і т. п.

⁴¹ CASE OF DZHAKSYBERGENOV v. UKRAINE, Application no. 12343/10. 10 February 2011. <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-103420>

⁴² CASE OF GOCHEV v. BULGARIA, Application no. 34383/03. 26 November 2009. <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-95947>

⁴³ <http://helsinki.org.ua/index.php?id=1319540418>